

А. М. Нелюба

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Антиюрідичний словник: Регламентация мовного етикету в законах

Нелюба А. М. Антиюрідичний словник: Регламентация мовного етикету в законах. Мова сучасного українського права має ознаки суржика і жаргону; не є в цьому винятком правничі термінологія і номенклатура права. Один зі шляхів подолання такого стану – інвентаризація й кодифікація правничої термінології. Завданням цієї статті є опублічення фрагментів Антиюрідичного словника як одного з можливих практичних способів (шляхів) утілення термінологічної інвентаризації й кодифікації. Для наочності обрано зразки мовного етикету звертання, які віднедавна стали складником правничої номенклатури – закріплені тим чи тим законом у статусі правової норми: товариш, ваша честь, шановний суд. Будова самої словникової статті має визначені структурні елементи: назва статті, посилання на відповідний законодавчий чи нормативний акт; мовно-правовий аналіз, пропонування правильний варіант чи варіанти.

Нелюба А.Н. Антиюрідический словарь: Регламентация языкового этикета в законах. Язык современного украинского права имеет признаки суржика и жаргона; в этом не составляет исключения терминология и номенклатура права. Одним из способов преодоления такого состояния – инвентаризация и кодификация терминологии права. Задача этой статьи – опубликование фрагментов Антиюрідического словаря как одного из возможных путей осуществления терминологической инвентаризации и кодификации. Для наглядности поданы примеры языкового этикета обращения, которые с недавнего времени стали составляющей частью юридической номенклатуры – закреплены тем или иным законом как правовые нормы: товариш, ваша честь, шановний суд. Структура словарной статьи имеет такие элементы: название статьи, ссылка на соответствующий закон или нормативный акт, языковой и юридический анализ, предложенный правильный вариант или варианты.

Ключевые слова: жаргон, кодификация, норма, суржик, термин, язык права, языковой этикет.

Nelyuba A.N. Antijudicial dictionary: reglamentation of language etiquette in laws. The language of the contemporary Ukrainian law has surzhik and jargon characteristics; the terminology and nomenclature of law is not an exception. One of the methods of overcoming this state is the inventory checking and codification of law terminology. The task of this article is to make antijudicial dictionary fragments open to public as one of the possible ways of terminological inventory and codification. The examples of language etiquette addressing are given by way of illustration, which became the component part of judicial nomenclature at recent age – are entrenched by this or that law as law standards: товариш, ваша честь, шановний суд. The structure of the language entry has the following elements: the title of the article; the reference to the corresponding law or the statutory enactment, language or judicial analysis, the offered correct variant or variants.

Key words: jargon, codification, a standard, surzhik, term, legal language, language etiquette.

Сучасна українська правничі термінологія (як і мова права загалом) має низку ознак, які вказують на її ненормативність і відповідно зумовлюють функціональну неспроможність. Такі ознаки притаманні всім документовим текстам: від законодавчих актів до процесової чи іншої письмової продукції.

Перше, що виділяє мову сучасного українського правника, це – її російсько-українська суржиковість. Причини її формування мали історичне й сьогочасне підґрунтя, хоча спосіб і засіб суржикування був один – гвалтовне перенесення в українську мову елементів російської без будь-якого наукового, стильового, етичного принатурення. Єдиним виявом такого принатурення було звукове оформлення в стилі аля українське. Як бачиться, останні двадцять років такі процеси, як би це не звучало парадоксально, увиразнилися.

Зрештою, з-поміж правників поширеним є твердження (уже постулат), що юридична мова повинна бути і є геть окремим витвором, яким розмовляють правникам і який доступний, зрозумілий тільки їм. Звідси цілком природним є і свідоме, а почасти й підсвідоме намагання користувачів викладати законозисто, з викрутасами, з претензією на окремішність, без урахування норм літературної мови. У такому вбачаємо ще одну особливість – розуміння мовного явища як засобу спілкування окремої професійної групи.

Сьогодні з певністю можна стверджувати про сформованість низки видільних ознак цього явища: його ненормативність і некодифікованість, обмеженість використання професійними групами, протиставленість іншим складникам національної мови тощо. Отже, описуваний мовний

феномен за основними ознаками підпадає під визначення жаргону.

Проте, порівняно з іншими жаргонами, своєю суттю сучасна українська мова права – унікальне явище, яке поєднало в собі ознаки суржика і професійного діалекту (жаргону): з огляду на походження і становлення – це суржик, з огляду на функціонування і розуміння його безпосередніми користувачами – це професійний жаргон. Відповідно найкращим позначенням цього явища буде термін *суржикожаргон* чи *жаргоносуржик*. На відміну від інших жаргонових систем, правничий жаргоносуржик, крім лексичних, має морфологічні, словотвірні, синтаксичні вияви.

Особливим складником мови права є термінологія – вона, на думку правників, повинна зовсім відрізнятися від інших галузевих термінологій української мови. Проте, існує одна-єдина відмінність правничої термінології від інших: її недолугість, недосконалість прямо впливає на долю всього суспільства, на здатність держави й окремого правозастосовника захистити права і свободи громадянина; звідси й неабияка загальносуспільна, загальнодержавна значущість правничої термінології. Зазначені вище негаразди позначилися й на термінології права (немає потрібних термінів, наявні зайві терміни, є терміни проте немає дефініцій до них, дефініції термінів у різних законах суперечать одна одній, зігноровано основні ознаки терміна і термінології й т. ін.), і на правовій номенклатурі (назви установ і організацій, законів і документів, звань і класних чинів тощо).

В арсеналі науковців, працівників у галузі права, можновладців є безліч інструментів і засобів зміни означеного стану. Один із них – проведення повної інвентаризації й кодифікації правничої термінології й номенклатури з обов'язковою умовою широкого співробітництва в цьому мовознавців і правознавців.

Завданням цієї статті є опублічення фрагментів *антиюридичного словника* як одного з можливих практичних способів (шляхів) утілення термінологічної інвентаризації й кодифікації; для наочності обрано зразки мовного етикету звертання, які віднедавна стали складником правничої номенклатури – закріплені тим чи тим законом у статусі правової норми.

Щоб досягнути безсторонності, уникнути суб'єктивізму й небажаної в цьому разі деталізації, джерелом аналізу обрано лише законодавчі акти – їхню реалізацію, утілення на місцях у вигляді так званого документообігу (загальноканцелярського чи процесового) залишено поза увагою. Будова словникової статті має визначені структурні елементи: 1) назва статті, 2) посилання на відповідний законодавчий чи нормативний акт; 3) мовно-правовий аналіз; 4) пропонувані правильний варіант чи варіанти.

Історія і сучасний стан українського мовного етикету добре відображені в низці праць (див. для

прикладу [1; 4; 5]) Він має особливості в офіційному спілкуванні: у звертанні не за власними іменами використовують назву посади чи звання, при цьому використовують іменники ввічливого (не рольового) звертання; такі іменники використовують у формі кличного відмінка; не використовують іменники збірності – у тому числі й іменники ввічливості; під час звертання можна використовувати й оцінні прикметники (зразка *шановний, поважний, вельмишановний*).

Товариш Давнє в українській мові слово-запозичення з тюркських мов, від *tavarag* 'худоба, майно; в українській мові позначало належність до цеху (*стоваришник* – член цеху, *стоваришний* – цеховий) [2:586], пізніше – з іншими словами позначало звання, посаду (*товариш бунчуковий, товариш міністра*); сьогоденне лексичне значення – друг, приятель. Як іменник ввічливого звертання, за аналогією до російської мови, накинута українському мовному етикетові за часів більшовицької влади; як єдино можливе використовували і під час звертання за військовим званням.

Після розпаду СРСР у тимчасових статутах ЗС України запропоновано два звертання на вибір: *пан* і *товариш* [7]. По деякім часі із двох пропонувані етикетних зразків звертання залишилося тільки *пан*. Проте на кінець 90-их років минулого століття – початок 21 століття Верховна Рада України ухвалила закони про статuti ЗС України, у яких усупереч реальному станові змінено етикет звертання поміж військовиків. Наприклад, у Статуті внутрішньої служби таку заміну здійснено у формі передтекстового застереження: "*У тексті статуту слова "Товаришу (пане)" та "товаришу (пане)" замінено відповідно "Товаришу" та "товаришу"* [6].

У ЗМІ законодавці й військовики намагалися пояснити й виправдати таке рішення не правовими чи мовноетичними мотивами, а необхідністю подолати 'дідівщину'. Зазначене обґрунтування змін є нікчемним, оскільки історичний і сучасний зміст слова *товариш* в українській мові позначав і позначає рівних між собою осіб (звідси і *товариство* – об'єднання рівних, однодумців); суть і принципи існування військових і воєнізованих підрозділів ґрунтуються на суворому підпорядкуванні молодшого старшому. Отже, слово *товариш* як елемент звертання суперечить основам існування військової служби.

По-перше, за словом *товариш* зверталися і в армії радянських часів – 'дідівщину' не подолали, вона квітнула і плодила негаразди військової служби.

По-друге, військовики, міліціанти, інші воєнізовані структури тепер існують у позанаціональному етикеті: адже таке звертання узаконено тільки в межах цих структур і тільки для їхніх службовців. Постають нериторичні запитання: як бути громадянам, які не належать до цих

структур? як їм звертатися до військовиків? Наприклад, відповідно до норм загальномовного етикету у звертанні до будь-якого міністра використовують іменник *пан* (*пане міністре*); таке ж стосується міністра оборони і міністра внутрішніх справ. Але за нормами військових статутів до них необхідно звертатися за званням, використовуючи інший іменник, наприклад, *товаришу генерал-полковнику*. Сумарно маємо мовноетичну абракадабру: *пане міністре-товаришу генерал-полковнику*. Таке стосується і звертання до Президента України: *пане президенте-товаришу головнокомандувачу*.

По-третє, ураховуючи нині модний гендерний аспект і реальність військової служби жінок, постає цілком резонне запитання: як звертатися до жінки?

По-четверте, іменники ввічливого шанобливого звертання, крім усього іншого, хочемо того чи ні, виступають ідентифікаторами особи, спільноти, часу, епохи. Мабуть, не дарма одним із перших декретів більшовицької влади був декрет про скасування звань і станів, а з ними і відповідних мовноетичних структур. То хто ж ми сьогодні: *товариші = радянські = совіцькі = несамотійні = бездержавні = в єдиному просторі з північним сусідом = у минулому*) чи інші?

Український національний мовний етикет із трьох слів ввічливого (не рольового) звертання (*пан*, *добродій*, *громадянин*) здавна пропонував використовувати слово *пан*: до однієї особи – *пане полковнику*, *пане сотнику*, до багатьох – *панове козаки*, *панове офіцери*; природним є звертання до жінки – *пані майоре*, *пані генерал-лейтенанте*. Використання цього слова знімає всі вищеназвані мовні, комунікаційні й етичні негаразди.

Шановний суд

У ч. 3 ст. 329 Кримінального процесуального кодексу України визначено таке: *Сторони та учасники кримінального провадження звертаються до суду "Ваша честь" або "Шановний суд"* [3].

Пропоноване й закріплене в законодавстві звертання суперечить нормам української мови й українському національному мовному етикетові.

1. Під час звертання в українській мові використовують кличний відмінок. Слово *суд* належить до безсуфіксних іменників твердої групи другої відміни – закінчується на твердий приголосний звук (як *прокурор*, *Степан*). Відповідно до ч. 3 § 53 чинного українського правописного кодексу (8) такі іменники у кличному відмінку мають закінчення *-е*: *прокуроре*, *Степане*, *суде*.

2. В українській мові звертання може бути адресовано будь-кому чи будь-чому: живому і неживому, істотам і неістотам (дерево, ліс, природні стихії, географічні назви, людина, тварина і т.ін.). Проте в мові правника, як і в офіційно-діловому стилі української мови загалом, звертання адресовано тільки особам чи множині осіб як учасникам офіційно-ділових і, зокрема, правних

стосунків; ось чому назва адресата може мати форму однини чи множини: *Петре Івановичу*, *колего-колеги*, *майоре*, *курсанте-курсанти*.

3. В офіційно-ділових стосунках до особи можна звертатися: 1) за іменем і іменем по батькові (*Сергію Мироновичу*, *Тетяно Миколаївно*), 2) за прізвищем із додаванням рольових іменників чи іменників ввічливості (*колего Нечипорук*, *громадянине Загорський*), 3) за назвою посади/звання (*пане лейтенанте*, *пане ректоре*).

4. Оскільки в офіційно-діловому спілкуванні кожна особа є самодостатнім учасником, звертання з використанням іменників збірності (зразка *студентство*, *панство*, *адвокатство*) в офіційно-діловому стилі, у тому числі і в мові правника, є ненормативним.

5. В українському мовному етикеті означальник *шановний* чи *вельмишановний* використовують лише у звертанні до особи чи осіб: *шановний пане прокуроре*, *шановні панове викладачі*. У звертанні до установ, організацій, закладів такого означальника український національний етикет не знає. Суд в українському мовному етикеті може бути *високим* чи *поважним*.

Якщо законодавець мав право змінювати норми національного мовного етикету і намір увести до закону якусь із етичних норм, він, по-перше, не повинен вигадувати їх, а скористатися пропонованими національним мовним етикетом формулами, і, по-друге, подавати такі формули відповідно до норм української мови, а не впадіння в ірраціоналізм Вірці Сердючці.

Звичайно, запропонована формула звертання не відповідає зазначеним та іншим критеріям. Отже, законодавець, нехтуючи нормами українського правопису й мовного етикету, увів і юридично закріпив безграмотну, беззмістовну й безглузду формулу.

Відповідним до норм українського мовного етикету і беззастережно використовуваним у будь-якій процесовій чи іншій правовій ситуації могло бути звертання (*вельми*)*поважний Суде*, (*високо*)*поважний Суде* чи *високий Суде*. Проте ця формула звертання (правильна з огляду на мовностильові і етикетові норми), незастосовна в конкретних умовах судочинства. Справа в тому, що судовий розгляд здійснює не суд як установа чи суд як збірність осіб, а один суддя чи колегія суддів, у якій кожен суддя є самодостатнім й незалежним учасником судочинства. Цей факт відповідно до законодавчих норм з обов'язковістю фіксується у відповідному рішенні чи ухвалі (*суд у складі*, *колегія суддів у складі*).

У цьому разі універсальним є зігнороване новими кодексами українське звертання *пан/пані*: до одного судді – *пане суддя* чи *пані суддя*, до колегії – *панове судді* з додаванням за потреби відповідних прикметників (*шановний/і*, *вельмишановний/і*).

Ваша честь У ч. 1 ст. 161 Цивільного процесуального кодексу України зазначено: *Особи, які беруть участь у справі, свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти звертаються до суду словами “Ваша честь”* [9]. Для порівняння зауважу, що в Кримінальному процесуальному кодексі України до такого звертання додано ще одне – *шановний суд* (ст. 329). Як видно, звертання до особи за назвою її посади (у цьому разі *суддя*) виключено із цивільного провадження. Чим зумовлений такий виняток? Чи виправданий він?

Походження “інновації” *Ваша честь* цілком зрозуміле: мабуть, законодавці надивилися американських фільмів. Таке звертання для американського народу є історично зумовленим. Подібні за структурою і принципом іменування формули були наявні в історії російського мовного етикету, проте стосувалися вже не особистих якостей, а майнового-посадового цензу: *ваше благородие, ваше сиятельство, ваше превосходительство*. В українському мовному етикеті подібні двослівні звертання з відповідним займенником наявні лише в одному з його складників – у церковному етикеті, оскільки є мовноетичними структурами християнства, принатуреними до української мови. І тут вони нормативні.

Що ж до запропонованого у Кодексі звертання до суддів постають мовні проблеми, які тягнуть за собою проблеми юридичні.

1. Відповідно до норм українського правописного кодексу (п. 5 § 61) під час звертання слово *честь* повинне мати кличний відмінок – *честе*.

2. Якщо звернутися до одного судді – ніби все гаразд (порівняймо з українським церковним етикетом: *Ваша превелебносте, Ваша святосте і Ваша честе*). Проблеми починаються в судах апеляційної й касаційної інстанцій, де розгляд справи веде колегія суддів:

1) за правилами української мови звертання до кількох осіб потребує форми множини, відповідно до ч. 1 § 62 українського правописного кодексу це словосполучення повинно мати таку форму: *Ваші честі*; проте слово *честь* не має форми множини, а застосування такої форми можливе задля творення комічного, задля мовної гри, що недопустимо у мові правника;

2) у зв'язку з цим треба буде звертатися в одиниці до кожного судді колегії (така пропозиція є нікчемною: до трьох суддів ще якось можна так звернутися, повторивши тричі *Ваша честь*; а до п'ятнадцяти?);

3) у судах, де розгляд цивільних справ здійснює колегія, звертання до суддів унеможливлено зовсім.

3. Крім того, унеможливлено притаманне для українського мовного етикету й необхідне в офіційному спілкуванні використання означників ‘значущості’ особи: *шановний, поважний, вельмишановний* – такі словосполучення сприйматимуться тільки як результат мовної гри: *шановна Ваша честь, вельмиповажні Ваші честі*. У цьому разі асоціативно з'являтимуться й іншовідмінкові форми словосполучення: *їхні честі, їхня честь* тощо.

З огляду на викладені та інші особливості правничої мови закріплена законом формула *ваша честь* суперечить нормам українського правопису й мовного етикету – зрештою, є нікчемною.

У цьому разі на всі випадки придатне зігнороване законодавцями слово *пан*, здавна використовуване в українському судочинстві без будь-яких на те законодавчих приписів. Для прикладу згадаймо всім відоме зі школи звертання Лисички до суду в одній із байок: *Дозвольте і мені, панове, річ тримати*.

Зазначене звертання, маючи багатомісячну традицію апробування й функціонування, уможливує реалізацію важливих для офіційно-ділового стилю (у тому числі й для його складника мови права) ознак:

1) розрізнення статеве (*пане суддя і пані суддя*); 2) можливість звертання до необмеженої кількості суддів у множині (*панове судді*), мало того, із розрізненням статі у множині (*пані і панове судді*); 3) використання означальників з певною комунікативною настановою: *шановний пане суддя, вельмишановні панове судді*; 4) уніфікацію звертання в різноманітних ситуаціях правового спілкування; 5) дотримання загальнономовного етикетового контексту у звертанні до суддів чи суддів.

Це тільки три зразки-новелки із Антиюридичного словника. Необхідність проведення повної інвентаризації й мовно-стильової кодифікації термінології й номенклатури законодавчих актів є безсумнівною. Своєю чергою сама кодифікація уможливить уникнення суперечностей і неузгодженостей, поліпшить структуру й логіку мови права, відповідно удосконалив й оптимізує правовий захист громадянина.

Література

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.
2. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 5: П–Т / Уклад. Р.В. Болдирев та ін. – К., 2006. – 704 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012, № 4651-4

4. Литовченко В.Н. Структуры речевого этикета в современном украинском языке / В.Н. Литовченко. Автореф. дисс. ...канд. филолог. наук. – К., 1989.
5. Поліщук Н. Пан, товариш, добродій / Н. Поліщук // Культура слова. – № 46–47. – 1996, – С. 132–138.
6. Статут внутрішньої служби ЗС України. Закон № 548-14 від 24.03.1999.
7. Тимчасові статuti ЗС України. – К.: Варта, 1993. – 416 с.
8. Український правопис / 4-те вид., випр. і доп. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон №1618-4 від 18.03.2004.